

CHO'LPON NASRIY ASARLARIDA ANTROPONIMLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i06.006>

Sh.M.Iskandarova

Sh.K.Jahongirova

Annotatsiya: Ushbu maqola Abdulhamid Cho'lponning nasriy ijodida kuzatiladigan laqablarning lingvomadaniy xususiyatlarini chuqur tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotda adibning "Taraqqiy", "Oydin kechalarda", "Oqposhshoning in'omi" kabi hikoyalari asosida laqablarning shaxsning ijtimoiy mavqei, kasbi, diniy e'tiqodi, yoshi va jinsiga oid madaniy qadriyatlarni ifodalashdagi o'ziga xos o'rni atroflicha ko'rib chiqiladi. O'tkazilgan tahlillar laqablarning shunchaki nominativ belgi bo'lmay, balki milliy mentalitetni va muayyan tarixiy davr muhitini aks ettiruvchi muhim lingvomadaniy vosita ekanligini isbotlaydi.

Kalit so'zlar: laqab, lingvomadaniyat, antroponim, Cho'lpon, nasriy asarlar, milliy mentalitet, nominatsiya

LINGUISTOCULTURAL FEATURES OF ANTHROPONYMS IN CHULPON'S PROSE WORKS

Sh.M.Iskandarova

Sh.K.Jahongirova

Abstract: This article is devoted to a comprehensive linguocultural analysis of nicknames found in the prose works of Abdulhamid Cholpon. The study thoroughly examines the unique role of nicknames in expressing cultural values related to an individual's social status, profession, religious beliefs, age, and gender, based on materials from the author's stories such as "Taraqqiy", "Oydin kechalarda", "Oqposhshoning in'omi". The conducted analysis demonstrates that nicknames are not merely nominative markers but significant linguocultural tools reflecting national mentality and the specific historical context of the period.

Keywords: nickname, linguoculture, anthroponym, Cholpon, prose works, national mentality, nomination

O'zbek tilshunosligida antroponimlar, xususan, laqablar o'zining boy lingvomadaniy tabiati bilan doimiy ravishda muhim tadqiqot obyekti bo'lib kelgan. Ular shunchaki nominativ birlik bo'lmay, balki xalqning turmush tarzi, ijtimoiy

munosabatlari, diniy e'tiqodlari va milliy qadriyatlarini o'zida mujassam etgan chuqur konnotativ ma'nolarga ega. Ayniqsa, jadid adabiyoti vakillarining, jumladan, Abdulhamid Cho'lponning nasriy asarlarida uchraydigan laqablar o'z davrining ma'naviy-ijtimoiy muhitini, madaniy o'ziga xosligini ifodalovchi o'ziga xos lingvomadaniy kod vazifasini o'taydi. Cho'lpon o'z nasriy asarlarida qahramonlarni nomlashda nafaqat an'anaviy ismlardan, balki davr ruhini va ijtimoiy koloritni aks ettiruvchi laqablardan ham faol foydalangan. Ular orqali muallif o'z g'oyalarini, jamiyatga bo'lgan munosabatini ham mohirona ifodalaydi. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi Cho'lpon nasriy asarlarida uchraydigan laqablarning lingvomadaniy xususiyatlarini aniqlash, ularning badiiy-estetik funksiyalarini har tomonlama tahlil qilishdan iborat. Bu jarayonda laqablarning semantik maydoni, ularning pragmatik jihatlari hamda asar diskursidagi o'rni kabi muhim masalalar atroflicha o'rganiladi.

Tadqiqotda tavsifiy, lingvokulturologik va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi. Maqola uchun Cho'lponning "Taraqqiy", "Oydin kechalarda", "Oqqoshshoning in'omi" asarlaridan laqab xarakteridagi birliklar saralab olindi. Ular semantik, ijtimoiy va madaniy nuqtayi nazardan chuqur o'rganildi

Ernest Begmatovning ta'kidlashicha, ism asosiy antroponimik kategoriya bo'lsa, laqab, taxallus va familiyalar qo'shimcha nominativ birliklardir [1, 49]. Ismlar insonni identifikatsiya qilish uchun berilsa, laqablar o'ziga xos funksional-lisoniy, milliy-madaniy, etnografik va psixologik xususiyatlarga ega. Bu borada E.Begmatov, E.Qilichev, Y.Ibrohimov, B.Yo'ldoshev kabi olimlar laqablarning lisoniy jihatlari, A.Isayev, M.Rashidova, R.Sapayev esa ularning milliy-madaniy xususiyatlarini keng tadqiq etganlar [5, 39]. Laqablar shaxsning tashqi ko'rinishi, ichki xususiyati, kasb-kori, geografik mansubligi yoki etnik kelib chiqishi kabi turli motivlar asosida paydo bo'ladi. Bu holat xalqning dunyoqarashi va milliy qadriyatlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, laqablarni lingvomadaniy birlik sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadi. O'zbek xalqining inson shaxsini oliy o'ringa qo'yishi va islom dinining bu qadriyatni yanada mustahkamlashi natijasida tilning lug'at boyligida inson qadri tushunchasi markaziy o'rin egallagan.

Laqablar kommunikativ jarayonning tabiiy mahsuli bo'lib, unda jamiyatga xos bo'lgan qarashlar aks etadi. Laqablarni ular uchun asos bo'lgan motivga ko'ra tasnif qilish u yoki bu tildagi laqablar lug'aviy nominativ tarkibini laqablarda ifodalangan milliy-ruhiy jarayonni aniqlashga yordam beradi [1, 59]. Ya'ni tildagi laqablarga motiv bo'lgan voqealar, xususiyatlardan kelib chiqib ularning nomlanish sabablari o'rganilsa, til egalarining milliy mentaliteti, olamni idrok qilishdagi qarashlari va lug'at boyligi haqida axborot olish mumkin bo'ladi. Laqablar ham lingvistik belgi hisoblanadi, shu jihatdan u ifodalanmish va ifodalovchi o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlik asosiga qurilgan lisoniy birlikka aylanadi. Bu mantiqiy bog'liqlik xalqning milliy-lisoniy bilim fondini

aniqlash uchun xizmat qiluvchi asosiy vositadir. Shu jihatdan ham laqablarni lingvomadaniy kodlar deb qabul qilish mumkin.

Laqablar tasnifi haqida gap ketganda, tilshunoslikda bu masalada aniq bir mezon mavjud emasligiga guvoh bo'lamiz. Rus (Selishev M.A. 7 guruh), usmonli turk (Gorlevskiy V.A. 7 guruh), ozarbayjon (Pashayev M.A. 8 guruh), qoraqalpoq tilidagi laqablar (Xo'jalepesova Y.N. 8 guruh) [1,60] tasnifidagi har xilliklar buni yana bir bor isbotlaydi. "Bizning nazarimizda laqablarni turli guruhlariga tasniflashdan oldin ularni ikki ulkan guruhga ajratgan ma'qul" deydi E. Begmatov va laqablarni 2 guruhga ajratadi: asliy laqablar va nisbiy laqablar. Shaxsning jismoniy holati va fe'l atvoridan kelib chiqib qo'yilgan laqablarni asliy, kasb-kori, elati, yashash hududi va diniy qarashlarga aloqadorligidan kelib chiqib qo'yilgan laqablarni nisbiy deb belgilaydi va jami 7 guruhga ajratadi.

Cho'lpon asarlarida laqablar bir necha lingvomadaniy guruhlariga ajraladi. Ularning bir turi diniy-madaniy ma'no ifodalovchi laqablardir.

Saloh birdan e'tiroz qildi:

- *Shu ham gapmi? Eski, miyasi churugan boboylarni laqillatishdan nima foyda?*

- *Foyda asli shunda. So'fi bobo jonlik bir tarix, - dedim. ("Taraqqiy". Cho'lpon)*

Ushbu parchada so'fi so'zi diniy ma'noli nisbiy laqab bo'lib, ushbu so'z "O'zbek tilining izohli lug'ati"da quyidagicha ta'riflanadi:

So'fi - (a. - so'fiylik izdoshi) 1. masjidda azon aytuvchi kishi; muazzin. 2. Sodda, go'l, xudojo'y odam. (O'zbek tilining izohli lug'ati. S harfi).

Mana shu tarzda denotativ va konnotativ ma'nolarni ifodalovchi so'fi so'zi ismga qo'shib shaxsning maishiy hayotda tutgan o'rni va maqomini ifodalaydi. Shu bilan birga, davr muhitidan kelib chiqadigan bo'lsak, diniy bilimga ega insonning el orasida obro'si baland bo'lgani ayonlashadi, hurmat va ulug'lash maqsadi so'fi leksemasi bilan yuzaga chiqariladi.

Yuqoridagi parchada so'fi so'zining konnotativ ma'nosiga yana bir ottenka yuklanadi: leksema "*ko'p narsani biluvchi, dono*" mazmunini ham ifodalab keladi. Laqab ism o'rnida ishlatila boshlaydi. Laqab o'zi alohida, ismsiz qo'llanganda bosh harf bilan yoziladi[1,56]. Inson tabiati va qobiliyati e'tirof etiladi hamda to'g'ridan to'g'ri shaxsni nomlash vazifasini bajara boshlaydi. Kelib chiqadiki, laqablar shaxsni boshqalardan ajratish bilan birga, unga bo'lgan ijobiy munosabatni ham aks ettiradi.

Xalq orasida o'zining bilimi, o'qimishli va ziyoli ekani bilan tanilgan kishilarga nisbatan *mulla* so'zi hurmat va maqto'v ma'nosini ifodalash uchun qo'llanadi. So'zlovchi nutqida *mulla* laqabining qo'llanishi tinglovchining ilm borasidagi darajasini ko'rsatib beradi. Bunday laqablar xususida E.Begmatov: "Ular diniy faoliyat bilan bog'liq bo'lib, shaxsning asosiy, real kasb-hunarini ko'rsatmaydi. Ular avloddan-avlodga o'tib turadigan faxriy unvondir: vali, mulla, domla, mufti..." degan fikrni ilgari surgan [1, 68].

“Turkiston viloyati gazetini” ularga o‘qib berayotgan Mulla Shamsiddin ham ko‘zini yumib, gazet bilan betini to‘sdı”. (“Oqposhshoning in‘omi” Cho‘lpon)

Laqabning ismga aylanish jarayoni uning ijobiy ma‘no ottenkasiga ega ekanini ifodalaydi. O‘zbek tili tarixida ijobiy motiv asosida yuzaga kelgan laqablarning murojaat shakli sifatida qo‘llanilishi tinglovchiga nisbatan hurmat va ulug‘lash munosabatini aks ettiradi. *Jalol mirshab* antroponimida *mirshab* laqabi shaxning kasbi bilan boshqalardan ajratib ko‘rsatish uchun vosita vazifasini bajargan. Ushbu laqablarni o‘rganish jarayonida o‘zbek tili lug‘at tarkibiga kiruvchi arxaizm va o‘zlashma so‘zlar haqida ham bir qator ma‘lumotlarga ega bo‘lamiz. Bu esa XX asr 20-30-yillaridagi olamning lisoniy manzarasini namoyon qiladi.

Bu birliklarda kasb insonning asosiy identifikatori sifatida namoyon bo‘ladi. O‘zbek milliy muhitida shaxsni kasbi orqali atash qadimiy an‘analardan biri hisoblanadi. Bunday laqablar shaxsning iqtisodiy mavqeini, jamiyatdagi o‘rnini va xalq orasida tanilganligini ifodalaydi [6,109].

Gender va oilaviy munosabatni ifodalovchi laqablar ham mavjud bo‘lib, ularda asosan ijtimoiy hayotdagi roli, mavqei hamda o‘qimishlilik darajasi ifodalangan.

“Qo‘shnilardan qaysi birisining kelini va yo qizi ekan?”

Hadicha otinning kelini desa, bugun uning o‘rtoqlari kelub, ikki xuftongacha o‘yun-kulgi qilishdilar”. (“Oydin kechalarda” Cho‘lpon)

Otin - tar. 1. Eski maktablarda qizlar o‘qituvchisi, din va shariat bilimdoni. Uyida maktab ochgan ayol. 2. Ayollar o‘rtasida diniy marosimlarga boshchilik qiladigan ayol. 3. Har qanday o‘qimishli, o‘qituvchi ayol. 4. O‘qimishli, obro‘li ayollarga murojaatda yoki ular to‘g‘risida gap borganida, ismiga qo‘shib aytiladigan so‘z. (O‘zbek tili izohli lug‘ati. O harfi. 128-bet)

Leksemaning lug‘aviy ma‘nosidan anglashiladiki, ayollarning o‘qimishliliği bilan bog‘liq bo‘lgan ushbu laqab o‘zbek ayollarining XX asrdagi qiyofasini ochib bera oladi. O‘zbeklar haqida to‘qib chiqarilgan ayrim salbiy qarashlarni o‘zbek tili lug‘at tarkibidagi mana shunday so‘zlar bartaraf eta oladi. ”Oydin kechalarda” asaridagi Hadicha otin birikmasida “otin” komponenti ayollarga xos diniy-ma‘rifiy maqomni bildiradi: Bu birlik orqali ayolning jamiyatdagi diniy mavqei hamda hurmat darajasi ifodalangan.

Kasb-korga nisbat berilgan laqablar insonning ijobiy xususiyatlarini aks ettiradi [1, 64]. O‘zbek xalqi azaldan kasb-hunar, mehnat va mehnatsevarlikka katta hurmat bilan qaraydi. Bu munosabat “Hunarli odam xor bo‘lmas”, “Mehnatning tagi rohat” kabi ko‘plab maqol va matallarda o‘z aksini topgan bo‘lib, xalqning madaniyati va dunyoqarashini to‘la-to‘kis namoyon etadi.

“Duradgor usta To‘xtash granish (pristuf) mahkamasining mirzasi bo‘lgan Mulla Shamsiddinga yuzlanib vistavkaga aralashuv to‘g‘risida maslahat so‘radi”. (“Oqposhshoning in‘omi” Cho‘lpon).

Cho'lponning nasriy asarlaridagi laqablar orqali XX asr boshlaridagi Turkiston jamiyatining diniy qarashlari, kasbiy faoliyati, ijtimoiy mavqei va umuman ijtimoiy holati haqida tasavvur hosil qilishimiz mumkin. Xususan, "hoji", "so'fi", "otin", kabi laqablar o'sha davrning madaniy belgilarini o'zida mujassam etgan. Xulosa qilib aytganda, Cho'lpon nasriy asarlaridagi laqablar lingvomadaniy jihatdan boy va ko'p qirrali bo'lib, ular nafaqat personajlarning shaxsiy xususiyatlarini ochib beradi, balki o'zbek xalqining milliy qadriyatlari, diniy tasavvurlari va ijtimoiy munosabatlarini ham aks ettiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. - Тошкент: Фан, - 2013. 264 б
2. Fayzullayeva E.O. Nazar Eshonqul hikoyalarida qo'llanilgan laqablarning lingvopoetik xususiyatlari. // Current approaches and new research in modern sciences. - Navoiy. B-51-54
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. Ziyonet.
4. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Ziyonet.
5. Йўлдашев Б. Ўзбек ономастикаси масалалари (услубий қўлланма). - Самарқанд, 2011. 110б